

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ

“БАНК ИШИ” КАФЕДРАСИ

“Банк иши” фанидан

КУРС ИШИ

**Мавзу: “Кредит тизимини мустаҳкамлаш шароитида
корхоналарнинг кредитга лаёқатлилигини таҳлили.”**

**Бажарди: Хасанов Р.
Илмий раҳбар: Холмаматов Ф.**

ТОШКЕНТ-2016

**Мавзу: Кредит тизимини мустаҳкамлаш шароитида
корхоналарнинг кредитга лаёқатлилигини таҳлили.**

Режа

Кириш

1. Кредит тизимини мустаҳкамлаш шароитида корхоналарнинг кредитга лаёқатлилигини таҳлилининг назарий асослари
2. Корхонанинг ликвидлилик кўрсаткичлари ва тўлов қобилиятининг таҳлили
3. Корхонанинг кредитга лаёқатлилигини таҳлил этиш ва уни такомиллаштириш йўллари

Хулоса

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Кириш

Мустақил Ўзбекистон Республикаси ўз истиклол ва тараққиёт йўлига илк қадамларини қўйишини бошлаган вақтда иқтисодиётимизда мулкка бўлган эгалик ҳуқуқи давлат ихтиёрида мужассам эди. Бундай шароитда аҳоли кенг қатламларида мулкка бўлган эгалик ҳиссининг йўқлиги туфайли боқимандалик ва лоқайдлик кайфиятлари ҳукм сурган. Бу ҳолат мамлакатимизда аҳолида мулкка бўлган эгалик ҳиссини тарбиялаш, боқимандалик кайфиятларига чек қўйиш, ташаббусни ва ихтирочиликни рағбатлантириш, халқ хўжалигининг барча тармоқларида рақобат муҳитини яратиш йўли билан ҳам нархи бўйича, ҳам сифати бўйича рақобатбардош бўлган маҳсулотларни кенг қўламда ишлаб чиқарилишини таъминлаш, тармоқлараро рақобат муҳитини яратиш ва пировард натижада аҳоли турмуш фаровонлигини ошириш учун мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш йўли билан мулкни ўз эгаларига топширишни тақозо этади. Президент И.Каримов таъкидлаб ўтганидек, “Иқтисодиётни эркинлаштириш ҳақиқий рақобат муҳитини шакллантириш билан узвий боғлиқдир. Рақобат бўлмаса, бозор иқтисодиётини барпо этиб бўлмайди. Рақобат – бозорнинг асосий шarti, айтиш мумкинки, унинг қонунидир”¹.

Мулк давлат тасарруфида бўлган шароитда корхона ва ташкилотлар учун асосий воситаларни сотиб олиш ва айланма маблағларга бўлган эҳтиёжларни қондириш учун бирдан-бир манба сифатида давлат молиявий қўйилмаларидан фойдаланилган. Бундай шароитда банк кредитлари ва улар бўйича ҳисобланган фоизларни бухгалтерия ҳисобида акс эттирилиши сезиларли амалий аҳамиятга эга бўлмаган. Ҳозирги шароитда, яъни давлат бюджети маблағлари ҳисобидан хўжалик субъектлари фаолиятига бевосита молиявий қўйилмалар киритиш усули ўрнига инвестиция қўйилмаларини амалга ошириш тобора кенгроқ қўлланилаётган бир вақтда банк кредити маблағларидан корхона ва ташкилотлар учун асосий фондларни янгилаш ва айланма маблағларга бўлган эҳтиёжни қондиришнинг асосий манбаларидан бири сифатида фойдаланилмоқда. Маълумки, олинган банк кредитларининг

қайтарилиши ва бу кредитлар бўйича ҳисобланган фоизларнинг тўланиши хўжалик субъектларининг фойдаси ҳисобидан амалга оширилади. Ушбу ҳолат иш мавзусининг ҳозирги кундаги долзарблигини белгилаб беради.

1. Кредит тизимини мустаҳкамлаш шароитида корхоналарнинг кредитга лаёқатлилигини таҳлилининг назарий асослари

Кредитга лаёқатлилик – бу мижознинг молиявий фаолиятига ҳар томонлама берилган баҳо бўлиб, у қарз олувчининг сўралаётган кредитни (асосий қарз суммаси ва у бўйича фоидларни) ўз вақтида қайтариш ва бошқа қарз мажбуриятларини тўлай олиш қобилиятини кўрсатади.

Кредитлаш жараёни турли хилдаги риск омиллари билан боғлиқ бўлиб, кредитга лаёқатлилик кредитни ўз вақтида тўлашни ўзида мужассамлаштиради. Шунинг учун банк ссуда бераётганда кредитга лаёқатлиликни ўрганиши, яъни қарз олувчининг молиявий ҳолатини ҳамда унинг кредитни ўз вақтида тўлиқ қайтариб бериш қобилиятини баҳолашни ўзига шарт деб билади. Кредитга лаёқатлиликни таҳлил қилишнинг мақсади қарз олувчининг мажбуриятини ўз вақтида ва тўлиқ қайтариб бериш қобилиятини аниқлашдан иборат. Шу боис банк ўзига олишга тайёр бўлган риск даражаси у тақдим этаётган кредит ҳажми ва кредит бериш шартларининг қай даражада бажарилишига боғлиқ.

Банк нафақат мижознинг маълум кунлардаги тўлов қобилиятини баҳолаши, шу билан бирга, унинг келажақдаги молиявий барқарорлигини ҳам прогнозлаши зарур. Молиявий барқарорликни ва кредит операцияларидаги риск ҳисобини объектив баҳолаш, банкка кредит ресурсларини самарали бошқариш ҳамда фойда олиш имконини беради.

Бозор муносабатларининг ривожланиши корхоналарнинг тўлов қобилияти ва барқарорлигини аниқлашда чет эл тажрибасига асосланган бухгалтерия ҳисобини юритиш заруратини туғдирди, бунда бухгалтерия балансининг янги таҳлилини юритиш асосий ўринни эгаллайди. Балансдаги актив ва пасивларни қабул қилинган моддалар бўйича гуруҳлаштирилиши, тўлов қобилияти ва кредитга лаёқатлиликни етарли даражада чуқурроқ таҳлил қилиш имконини беради.

Банк рискларини камайтириш ва унинг даромадини оширишда кредит жараёнини туғри ташкил қилиш, мижознинг кредитга лаёқатлилигини аниқлаш муҳим ўрин тутади. Мижозга берилган кредит ўз вақтида қайтиб келишини хоҳлайдиган банк авваламбор мижознинг кредит заявкаси ва унинг кредит тарихини мукаммал ўрганиб чиқиши лозим. Бу жараён банк рискин олдини олишнинг илк босқичи ҳисобланади.

Қарз олувчининг кредитга лаёқатлилигини ўрганиш ва кредит берилгандан кейин кредит мониторингини мунтазам олиб бориш банк рискин камайтириш ва унинг даромадини оширишнинг навбатдаги босқичларидан бири ҳисобланади.

Кредит механизми хўжалик механизмининг таркибий қисми бўлиб, ўз ичига кредитлаш шартларини, усулларини ва кредитни бошқариш тамойилларини олади. Кредит механизми ёрдамида банк тизимининг кредит сиёсати амалга оширилади.

Кредитлаш жараёнини ташкил қилиш кредит заявкасини кўриб чиқишдан бошланади. Биз амалиётда кредит заявкаларини кўришда нималарга эътибор бериш зарурлигини таъкидламоқчимиз.

Ҳар бир мижозга чуқур эътибор билан муносабатда бўлиш, ҳар бир банк ходимининг фаолият кўрсатиш қоидаларининг ажралмас қисми бўлиши керак. Одатда ўз мижозларига эътибор билан муомала қилмайдиган ходимлари бўлган банкнинг, бизнинг фикримизча, келажаги бўлмайди. Бизнинг банкларимиз билан мижозлар ўртасидаги иқтисодий муносабатларнинг аксарият жиҳатлари бизга маълум бўлганлиги боис биз амалиётимизда банк билан мижоз ўртасида мавжуд кредит муносабатларга тўхталмасдан, жаҳон амалиётида кредит жараёнининг ташкил қилиниш асосларига қисқача тўхталамиз. Жаҳон амалиётида кредитлаш жараёнини ташкил қилишда банк ходими мижозларга кредитлаш шартлари ҳақида маълумот беради ва банкнинг анкета саволларига жавоб беришни таклиф қилади. Чет эл банкларида мижозлар билан бўлган биринчи ва ундан кейинги учрашувлар натижаси ҳисоботларда умумлаштирилади. Бу ҳисоботлар маълум миқдорда саволларнинг стандарт йиғимини ўз ичига олади. Бундай

ҳисоботга мижознинг банкга ҳар ташрифидан сўнг ўзгартириш киритилади ва янги маълумот билан тўлдирилади. Бу ҳисоботлар кредит инспекторига келгуси мижоз тўғрисида учрашувлари олдидан керакли маълумотларни беради. Келгуси мижоз кредит инспектори билан бўладиган учрашувга олинадиган ссуда, унинг ишлатилиш мақсади, суммаси, қайтарилиш муддати ва тақдим қилинган таъминотини ўз ичига олган кредит заявкаси билан келади.

Кредит инспектори қарз оловчи даромадининг фақатгина миқдorigа эмас, балки барқарорлигига ҳам эътибор бериш керак. Улар мижоздан соф даромад ҳақида маълумот олишни истайдилар.

Даромаднинг миқдори ва доимийлиги турғунлигининг билвосита кўрсаткичи бўлиб, мижозларнинг депозит ҳисобларидаги ўртача бир кунлик қолдиқ тўғрисидаги маълумотлар ҳисобланади. Қарз оловчи томонидан берилган бу маълумотлар кредит инспектор томонидан тегишли банк томонидан берилган маълумотлар билан таққосланади.

Банк депозит ҳисобларидаги салмоқли қолдиқларни бўлиши мижоз молиявий аҳволининг ишончлилигидан, унинг молиявий интизомлилигидан ва олинган кредитларни қайтариш борасидаги интилишлари жиддийлигидан далолат беради.

Тажрибали кредит инспектори аҳамият берадиган омиллардан яна бири мижознинг бир жойда узоқ ва доимий фаолият кўрсатиши, яшаши ҳамда машғул бўлишидир. Кўпгина банклар одатда кўрсатилган жойда бир неча ойгина ишлаётган шахслар ва яқинда рўйхатдан ўтган фирмаларга рад жавобини берадилар.

Корхонанинг кредитга лаёқатлилигини ўрганиш тижорат банкига кредит бериш мумкинлилигини аниқлашга, унинг миқдорини, фоиз ставкасининг даражасини белгилашга имкон беради. Бундан ташқари, кредитга лаёқатлилигини аниқлаш ссудани ўз вақтида қайтариш эҳтимолини, энг асосийси банк рискин камайтиришга имкон беради.

Кредитга лаёқатлиликини баҳолаш корхонанинг ўзи учун ҳам катта аҳамият касб этади. Бу кўрсаткичларнинг таҳлилига асосланиб, улар мол

етказиб берувчилар харидорлар ва бошқа банклар билан ўзаро муносабатларни ўрнатишлари мумкин.

Ижобий кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичга эга бўлган корхоналар ҳеч қандай тўсиқларсиз кредит олишлари ва унинг ҳисобидан товар моддий бойликларни сотиб олиши, салмоқли маблағларни ишлаб чиқаришни ривожлантиришга, олдиндан олинган кредитлар бўйича қарзларни тўлашга йўналтиришлари мумкин. Салбий кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичга эга бўлган корхоналар банкдан кредит ололмасда, ўз молиявий аҳволини яхшилаш, ишлаб чиқариш, сотув ҳажмини, ўз маблағлари миқдорини, рентабеллилиқ кўрсаткичларини ошириш бўйича чоралар ишлаб чиқиш лозимлиги тўғрисидаги ахборотга эга бўладилар.

Амалиётда кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичи кўпроқ банкдан қарз олувчи корхона фаолиятини ифода қилади. Кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичларини икки томонлама кўриб чиқиш мумкин:

- қарз олувчи нуқтаи назаридан кредитга лаёқатлилиқ;
- кредит шартномасини тузиш имконияти, олинган кредитларни ўз вақтида қайтара олиш қобилиятини ифодаласа;
- банк нуқтаи назаридан - корхонага бериладиган кредитнинг ҳажмини тўғри аниқлай олиш масъулиятини билдиради.

Баъзи иқтисодчилар қарз олувчининг кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичини баҳолашда биринчи ўринга корхонанинг даромад олиш имкониятини қўйишади. Бизнинг фикримизча, даромад олиш - корхонанинг ишлаб чиқариш ёки бошқа фаолият турининг натижаси ҳисобланиб, шу натижага эришиш мақсадида корхона кредитга муҳтожлик сезади.

Агар қарзларни тўлаш миқёсида қарайдиган бўлсак, кредитга лаёқатлилиқка нисбатан тўловга лаёқатлилиқ тушунчаси кенгрокдир. Чунки тўловга лаёқатлилиқ жисмоний ва ҳуқуқий шахсларнинг барча қарз ва мажбуриятларини ўз вақтида тўлай олиш имкониятини ифодалайди. Кредитга лаёқатлилиқ тўловга лаёқатлилиқдан фарқ қилиб, ссуда бўйича қарзларни ўз вақтида тўлаш имкониятини кўрсатади. Ундан ташқари кредитга лаёқатлилиқ тўловга лаёқатлилиқдан тўлаш манбалари билан ҳам фарқ қилади.

Кредит аризасини баҳолашда кредит бўлими ходимлари аниқ қарз олувчи билан боғлиқ саволларни кўриб чиқибгина қолмай, у фаолият кўрсатаётган минтақа, тармоқларда юзага келган иқтисодий аҳволни ҳам ҳисобга олишлари лозим.

Кредит бериш бўйича сифат таҳлили ҳам бир неча босқичларда амалга оширилади:

- а) қарз олувчи обрўсини ўрганиб чиқиш;
- б) кредит мақсадини аниқлаш;
- в) асосий қарз ва фоизларнинг қайси манбалар ҳисобидан қопланишини аниқлаш;
- г) банк қисман ўз бўйнига оладиган қарз олувчининг рискларини баҳолаш.

Қарз олувчининг репутацияси синчковлик билан текширилади, бунда миқдорнинг кредит тарихини ўрганиб чиқиш жуда муҳимдир. Корхона раҳбарининг шахсий ва иш билан боғлиқ бўлган хислатларига ҳам катта эътибор берилади.

2. Корхонанинг ликвидлилик кўрсаткичлари ва тўлов қобилиятининг таҳлили

Корхоналар кўп турдаги иқтисодий алоқаларни, жумладан, хом-ашё ва материаллар сотиб олиш, тайёр маҳсулотларни сотиш билан боғлиқ бўлган ҳисоб-китобларни бажаришади. Шунингдек, давлат бюджети, молия, банк, суғурта ва кредиторлар билан муносабатда бўлинади. Уларга ҳисоб беришни белгиланган муддатда амалга ошириш, молиявий тартиб интизомига риоя қилиш катта аҳамиятга эга.

Тўлов қобилияти дейилганда, хўжаликнинг муддати келган тўлов мажбуриятларни бажариш учун зурур бўлган маблағларни етарли ёки камчилигини аниқлаш тушунилади. Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг тўлов қобилиятига эга бўлиши муҳим ва бу унинг ўз вақтида зарур бўлган қарзларни қайтариш имкониятларини белгилайди. Корхона баланси маълумотларга асосланиб, тўлов қобилиятининг қай аҳволдаги ҳисобланади. Бунинг учун корхонанинг тўлаш учун зарур бўлган маблағлари билан қарз мажбуриятларини солиштириш мумкин.

Тўлов маблағларига пул маблағлари, жўнатилган товар ва маҳсулотлар қиймати (ҳали пул келиб тушмаган), дебитор сотишдаги тушум ва бошқалар киради. шунингдек қисқа муддатга олинган ссудалар

ҳам вақтинча тўлов мажбуриятларни амалга ошириш учун манба бўлиши мумкин. Қийматли қоғоз, акция, облигация сотишдан олинган маблағ ва қўшимча корхоналарда қатнашишдан келган даромадлар ҳам тўлов мажбуриятларини бажаришдаги манба бўлиши керак. Тўлов мажбуриятларига мол етказиб берувчи ва пудратчиларга, бюджет ва суғуртага, меҳанат ҳақи, турли хил кредиторларга бўлган ва бошқа турдаги қарзлар киради. Корхонанинг маълум бир кундаги тўлов қобилиятини аниқлаш учун шу муддатдаги тўлов мажбуриятлари билан маблағлар солиштирилади.

Корхонанинг тўлов лаёқатини баҳолашда одатда қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланилади:

- Мутлоқ тўлов лаёқати коэффиценти;
- Оралиқ тўлов лаёқати коэффиценти;
- Жорий тўлов лаёқати коэффиценти.

Мутлоқ тўлов лаёқати кўрсаткичи корхонанинг жорий активларида ҳаракатчан активларнинг тўлов мажбуриятларини қоплашига етарлилиги ёки етишмаслилигини; оралиқ тўлов лаёқати кўрсаткичи жорий активларда ҳаракатчан ва тез пулга айланадиган активларни тўлов мажбуриятларини қоплашга етарлилиги ёки етишмаслилигини; жорий тўлов лаёқати кўрсаткичи эса жорий активларда барча айланма активларнинг тўлов мажбуриятларини тўлашга етарлилиги ёки етишмаслилигини тасифлайди.

Корхонанинг тўлов лаёқатига баҳо беришда муқобиллик вариантларини ҳам қўллаш лозим бўлади. Янги очилган ва ҳали фаолият бошламаган корхоналарга кредит бериш юзасидан қарор қабул қилишда, унинг бизнес режа кўрсаткичлари ва у бўйича аниқланган тўловга қодирликнинг эҳтимоллигига, корхонага мақсадли, марказлашган кредит ресурсларининг туширилишига, техник лойиҳалар асосида кредит ажратилиши ва ҳакозоларга аҳамият берилиши муҳимдир.

1-жадвал

Корхонанинг тўлов лаёқати кўрсаткичлари ва уларни ҳисоблаш тартиби

Кўрсаткичлар	Аниқлаш тартиби	Изоҳ
1	2	3
1. Мутлоқ тўлов лаёқати коэффиценти	$K_M = \frac{ПМ + ҚҚ}{ҚММ}$	ПМ- пул маблағлари ҚҚ- қимматли қоғозлар ҚММ- қисқа муддатли тўлов мажбуриятлари
2. Оралиқ тўлоа лаёқати коэффиценти	$K_O = \frac{ПМ + ҚҚ + ДМ}{ҚММ}$	ДМ- дебиторлик мажбуриятлари
3. Жорий тўлов лаёқати коэффиценти	$K_{Ж} = \frac{ПМ + ҚҚ + ДМ + ТМЗ}{ҚММ}$	ТМЗ- товар-моддий захиралар

Корхонанинг тўлов қобилиятини таҳлил этишда қисқа муддатга тўлов қобилияти ва узоқ муддатга тўлов қобилияти кўрсаткичлари ҳам ўрганилади. Шунга кўра қисқа муддатли тўлов қобилият қуйидагича аниқланади:

= > Пул мабалағлари + Қисқа муд. қим. қоғозлар

Қайтариш муд. етган кредитор қарзлар

Узоқ муддатли тўлов қобилият эса:

=> Оборот активлар = 125152 = 3,4
Мажбуриятлар **35772**

Демак, корхона юқори тўлов қобилиятига эга бўлган. Бу корхона фаолияти учун ижобий ҳолат ҳисобланади.

Корхонанинг мавжуд пул маблағлари доим тўлов мажбуриятларини қайтаришга тайёр бўлган манба бўлганлиги учун ҳамда қимматли қоғозлар ҳам шу мақсадга ишлатилиши мумкинлигини ҳисобга олиниб, тўлов қобилиятини белгиловчи коэффициент ҳисобланилади. Шунингдек, турли

айланма маблағларнинг пул шаклларига ўтиш муддати ҳар хиллигини эътиборга олинганда, тайёр маҳсулот захиралари тугалланмаган ишлаб чиқариш харажатлар ва ярим фабрикатларнинг пулга айлантириш тезлигини ўрганиш зурур. Бундан ташқари тўлов қобилиятининг ўзгаришида дебиторлик қарзларининг пулга айланиш тезлиги, банкдаги тўлов ҳужжатларини ўз вақтида расмийлаштирилиши ва уларнинг тез ҳаракат қилишига боғлиқдир. Агарда дебитор маблағларни қарз мажбуриятларини узишга йўналтирилса, оралиқ тўлов қарзларини қоплашлик коэффиценти кўрсаткичи ҳисобланади.

Демак, корхона қисқа муддатли тўлов мажбуриятларини қоплашга ўзининг барча айланма маблағларини, яъни, захиралар, пул маблағлари, ҳисоб-китоблар ва бошқа активларини жалб этиши лозим бўлади.

Келгуси йилда корхонанинг тўлов қобилиятида юз бериши мумкин бўлган ўзгаришларни билиш учун маҳсулотлар сотишдан келадиган тушум ҳажмини таҳлил қилиш лозим. Жами тушум ҳисобига сарфланган харажатлар қопланади, мажбурий тўловлар бажарилади ва эҳтиёт ривожлантириш жамғармалари яратилади. Соф тушум бевосита корхона оборотида қатнашади, бунга асосий восита эскириши ва соф фойда киради.

Корхонанинг тўлов қобилиятини таҳлил қилишда соф тушум коэффицентини ҳисоблаш муҳимдир, бу кўрсаткич қуйидагича аниқланади.

Соф фойда + асосий воситалар эскириши (амортизация)

сотишдан тушум

Ҳиссадорлик, кооператив, кичик ва ҳамкорликда ишлайдиган корхоналарда ўзига қарашли мол-мулкни кўпайтириш аҳамиятли. Айниқса, ҳиссадорлик ва бошқа жамғармаларни тўлдириб бориш зурурдир. Бу ҳиссадорлар, устав фонди қатнашчилари ва аъзоларнинг бадаллари ҳисобига тўлдирилади. Шунинг учун ҳам аъзоларнинг келишувига мувофиқ, қонун билан белгиланган устав фондининг ҳажми камайтирилмаслиги ва у тўлдириб

борилиши зарур. Корхона балансини ўрганишда албатта Низом жамғармасининг ўтган йилга нисбатан ўзгариш сабаблари таҳлил қилинади. Демак, устав фондининг кўпайиши ҳам молиявий барқарорлик яхшиланганлиги белгиси ҳисобланади.

Эркин иқтисодий муносабатлар шароитида баланс маълумотлари асосида корхона активларининг ҳолатини ўрганишда уларнинг пулга айланувчанлигига баҳо бериш таҳлилнинг муҳим вазифаси ҳисобланади. Бундай таҳлилнинг зарурияти бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарда каттиқ молиявий чекланишларнинг пайдо бўлиши ва олинган қарзларни қайтариш имкониятларини ўз вақтида ҳисоблаб баҳо беришда кўринади. Айниқса, тўлов мажбуриятларининг муддати корхона мулки фаолият натижасида пулга айланиш муддатига мос келиши молиявий ҳолатни яхшиланишига таъсир кўрсатади. Шу боис корхона активларининг ҳаракатчанлигини таҳлил қилган ҳолда қарзларни қайтаришга етарли ёки етишмаслиги мунтазам ўрганилиши лозим.

Ликвидлик деганда, аввало, маблағларнинг жойланиши, уларнинг пулга айланиш даражаси, яқин ва узоқ даврийликдаги тўлов мажбуриятларининг оқланиши, жорий активлар ва пасивларнинг ўзаро фарқланишидаги зарурий шартларнинг сақланишига айтилади.

Пулга айланиш тезлигига қараб, корхона активлари қуйидаги гуруҳларга ажратилади:

1. Доимий ҳаракатдаги активлар.
2. Тез сотилувчи активлар.
3. Секин сотилувчи активлар.
4. Қийин сотилувчи активлар.

Доимий ҳаракатдаги активлар гуруҳига балансдаги барча пул маблағлари ва қисқа муддатли молиявий қуйилмалар, яъни қимматли қоғозлари киради. Бундай активлар доимо қарз мажбуриятларни тўлаш учун тайёр турган маблағ ҳисобланади ва пул маблағи кўп бўлган корхоналар билан иқтисодий алоқаларни ўзаро ҳисоб-китобларни келишилган муддатларда бажариш имконини беради.

Тез сотилувчи мулкларга баланснинг II бўлим активидаги дебитор қарзлар ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Бу маблағлар ҳам зурур бўлган ҳолларда тўлов воситаси бўлиб хизмат қилади. Секин сотилувчи активларга баланснинг «Товар-моддий заҳиралари» жами тушунилиб, нақд пул маблағлари етишмаган ҳолларда тўлов мажбуриятларни қоплашга сарфланиши мумкин. Қийин сотилувчи гуруҳларга эса «Асосий воситалар ва бошқа оборотдан ташқари активлар» киради. Бу мулк турли ишлаб чиқаришда узоқ муддат қатнашиб, ўз қийматини аста-секин яратилаётган маҳсулотларга ўтказиб беради. Шунинг учун ҳам асосий воситаларнинг пулга айланиб, тўлов воситаси ва мажбуриятларни узишга манба бўлиши кўп вақтни талаб этади.

Корхона активлари, албатта, ўз ва қарз капитали ҳисобига манбаланганлиги боис унинг пассив томони ҳам тўлов мажбуриятларининг муддати ва шартидан келиб чиққан ҳолда таркибий ўрганишни талаб этади. *Шу маънола ликвидлик шarti бўйича пассивлар қуйидаги моддалар бўйича туркумлаб чиқилади:*

1. Муддати келган тўлов мажбуриятлари;
2. қисқа муддатли тўлов мажбуриятлари;
3. Узоқ муддатли тўлов мажбуриятлари;
4. Доимий пассивлар.

Баланснинг биринчи гуруҳ тўлов мажбуриятларига баланснинг II бўлим пассивидаги кредиторлар билан ҳисоб-китоблар ва ўз вақтида қайтарилмаган ссудалар киради. Қисқа муддатли пассивлар гуруҳига эса II бўлим пассивидаги қолган бандлар, яъни банкнинг қисқа муддатли кредитлари, корхона хизматчилари учун банк кредитлари, қисқа муддатли қарзлар келгуси давр харажатлари ва тўловлар заҳираси, даргумон қарзлар бўйича заҳиралар ва бошқа қисқа муддатли пассивлар киради. Ўрта ва узоқ муддатли пассив дейилганда узоқ муддатли банк кредитлари ва узоқ муддатли қарз бандлари тушунилади. Доимий пассивлар гуруҳига эса I бўлим пассивидаги барча бандлар, яъни устав фонди, захира жамғармаси, махсус мақсадларга мўлжалланган фондлар, мақсадли молиялаштириш ва тушумлар, ижара

мажбуриятлари, таъсисчилар билан бўладиган ҳисоб-китоблар, ўтган ва ҳисобот йилдаги тақсимланган фойда киради.

Корхона балансининг ликвидлилик даражасига ҳар хил омиллар, корхона активларининг, пасивларининг таркибий ўзгариб туришлари таъсир кўрсатади. Бу омилларнинг таъсирини билиш учун баланс ликвидлигини таҳлил қилишда яна бир гуруҳ кўрсаткичлардан фойдаланилади. Улар қуйидагилар:

1. *Умумий капиталнинг чаққонлик коэффиценти.* Бу коэффицент корхонанинг умумий айланма активларини унинг мол-мулки қийматига бўлиш йўли билан аниқланиб, у корхонанинг умуман маблағлар билан таъминланганлигини ва ўз мажбуриятларидан қутулиш салоҳиятини кўрсатади. Бу қуйидагича аниқланади:

Товар-моддий захиралар + пул маблағлари ва дебиторлик қарзлари

Баланс жами

2. *Ишлаб турган капиталнинг чаққонлик коэффиценти.* Бу коэффицент корхонанинг заҳиралари ва харажатларини, корхонанинг заҳира ва харажатларга бўлган эҳтиёжини қопловчи ўзлик маблағлар манбаларига бўлиш билан аниқланади. Бу қуйидаги тартибда бўлади:

Товар-моддий захиралар

Ўз маблағларининг манбалари – Узоқ муддатли активлар

3. *Ўз айланма маблағлари билан таъминланганлик коэффиценти.* Бу қуйидагича аниқланади:

Ўз маблағлари манбалари - Узоқ муддатли активлар

Баланс жами

Баланс актив ва-passив моддаларининг ҳаракатчанлигини (ликвидлигини) таҳлили

(минг сўмда)

Актив	Йил бошига	Йил охирига	Пассив	Йил бошига	Йил охириг а	Тўлаш учун маблағларнинг етарлилиги (+) ёки етишмаслиги (-)	
						йил бошига	йил охирига
1	2	3	4	5	6	7=2-5	8=3-6
1. Доимий ҳаракатдаги активлар	7657	9491	1. Муддати келган тўлов мажбуриятлари	249458	127554	-241801	-118063
2. Тез сотилувчи (пулга айланувчи) активлар	53266	148125	2. Қисқа муддатли passивлар	8589	35593	+44677	+112532
3. Секин сотилувчи (пулга айланувчи) активлар	470833	531450	3. Узоқ муддатли passивлар	-	-	+470833	+531450
4. Қийин сотилувчи (пулга айланувчи) активлар	186790	203491	4. Доимий passивлар	460499	729410	-273709	-525919
БАЛАНС	718546	892557	БАЛАНС	718546	892557	0	0

Маълумотларга асосланган ҳолда қуйидаги шартларни бажарилишини текширамыз.

Йил бошига

Йил охирида

$$1. A_1 > \Pi_1$$

$$1. 7657 < 249458$$

$$1. 9491 < 127554$$

$$2. A_2 > \Pi_2$$

$$2. 53266 > 8589$$

$$2. 148125 > 35593$$

$$3. A_3 > \Pi_3$$

$$3. 470833 > 0$$

$$3. 531450 > 0$$

$$4. A_4 < \Pi_4$$

$$4. 186790 < 460499$$

$$4. 203491 < 729410$$

Юқоридаги жадвал маълумотларидан кўринадик, биз таҳлил қилаётган корхонада баланс ликвидлигига қўйилган тўртта шартдан биринчиси йил бошида ҳам, йил охирида ҳам бажарилмаган. Яъни, корхонанинг доимий ҳаракатдаги активлари унинг муддати келган тўлов мажбуриятларини қоплашга етишмас экан. Бу эса корхона балансининг тез ликвидликка эга эмаслигидан далолат беради. қолган шартлар эса йил бошига ҳам, йил охирига ҳам бажарилган. Бундан кўринадик, корхона баланси мутлоқ ликвидликка эга бўлиб ҳисобланади. Бундан ташқари маълумотлар шуни кўрсатадиган, корхона балансининг ликвидлиги йил бошига нисбатан йил охирида бир қадар яхшиланган. Бундай натижаларни ижобий баҳолаш ҳам бўлади.

Умуман олганда, *қуйидаги шартларга амал қилинса, корхона маблағи ҳаракатчан деб баҳоланади:*

- а) доимий ҳаракатдаги активлар $>$ муддати келган тўлов мажбуриятлар;
- б) тез сотилувчи активлар $>$ қисқа муддатли пасивлар;
- в) секин сотилувчи активлар $>$ ўрта ва узоқ муддатли пасивлар;
- г) қийин сотилувчи активлар $<$ доимий пасивлар

3. Корхонанинг кредитга лаёқатлилигини таҳлил этиш ва уни такомиллаштириш йўллари

Иқтисодиётни модернизация қилиш шароитида эса, кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичи кредит беришда эътибор қилинадиган асосий кўрсаткичлардан бири бўлиб қолади. Чунки тижорат банки ўз фаолияти натижаси учун тўлиқ жавобгар ҳисобланади. Кредит учун фоиз эса унинг асосий даромад манбаи бўлиб қолади. Корхонанинг кредитга лаёқатлилигини ўрганиш тижорат банкига кредит бериш мумкинлилигини аниқлашга, унинг миқдорини, фоиз ставкасининг даражасини белгилашга имкон беради. Бундан ташқари, кредитга лаёқатлилигини аниқлаш ссудани ўз вақтида қайтариш эҳтимолини, энг асосийси банк рискинни камайтиришга имкон беради.

Кредитга лаёқатлилиқни баҳолаш корхонанинг ўзига ҳам катта аҳамият касб этади. Бу кўрсаткичларнинг таҳлилига асосланиб, улар мол етказиб берувчилар ҳаридорлар ва бошқа банклар билан ўзаро муносабатларни ўрнатишлари мумкин.

Ижобий кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичга эга бўлган корхоналар ҳеч қандай тусиқларсиз кредит олишлари ва унинг ҳисобидан товар моддий бойлиқларни сотиб олиши, салмоқли маблағларни ишлаб чиқаришни ривожлантиришга, олдиндан олинган кредитлар бўйича қарзларни тўлашга йуналтиришлари мумкин. Салбий кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичига эга бўлган корхоналар банкдан кредит ололмасида, ўз молиявий ахволини яхшилаш, ишлаб чиқариш, сотув хажмини, ўз маблағлари миқдорини, рентабеллилиқ кўрсаткичларини ошириш бўйича чоралар ишлаб чиқариш лозимлиги тўғрисидаги ахборотга эга бўладилар.

Кўриб чиқиладиган масалани ёритиш мақсадида биз Тошкент шаҳрида фаолият юритаётган бир корхона кўрсаткичларини ўргандик.

**«Янги хаёт» ОАЖ нинг 2012-2014 йиллардаги асосий иқтисодий
кўрсаткичлари таҳлили**

№	Кўрсаткичлар	Ўл. бир.	2012 йил	2013 йил	2014 йил	Фарқ (+;-)	Ўзг. нис. %
	1	2	3	4	5	6	7
1	Сотишдан тушим						
	-жорий нархда	минг сўм	17055280	28609818	30441745	1831927	106
	-базис нархда		32179,8	46901,3	44118,5	-2782,8	94,1
2	Қийматланиши	марта	530	610	690	80	113
3	Бажарилган ишларнинг ишлаб чиқариш таннарни	минг сўм	11571074	23611257	23663825	52568	100,2
4	Ялпи фойда	минг сўм	2641659	4998561	6777920	1779359	135
5	Фойдадан солиқ	минг сўм	448761	644291	570793	-73498	88,6
6	Ишчиларни ўртача сони	киши	5270	5087	5187	97	102
7	Бир ишчига тўғри келадиган маҳсулот	минг сўм	3236,3	5624,1	5868,9	244,8	104
8	Соф фойда	минг сўм	90518	171331	170714	-617	99,6
9	Иш ҳақи фонди	минг сўм	326740	396786	477204	80418	120
10	Бир ишчига	минг	62	78	92	14	118

	ўртача иш ҳақи	сўм					
11	Дебиторлик қарзлари	минг сўм	5993252	10307720	7866497	-2441223	76,3
12	Кредиторлик қарзлари	минг сўм	7698697	11309338	9878547	-1430791	87,3
13	Айланма маблағлар миқдори	минг сўм	9945423	13770789	12894220	-876569	93,6
14	Бир кунлик тушум	минг сўм	7337,9	13884,9	18827,5	4942,6	135
15	Корхонанинг рентабеллик даражаси	%	43,6	52,6	50,3	-2,3	95,6

Жадвалга келтирилган маълумотларга кўра «Янги ҳаёт» ОАЖ нинг асосий техник-иқтисодий кўрсаткичларидан, сотишдан тушум 2012 йилда 17055280 минг сўмни, 2013 йилда 28609818 минг сўмни, 2014 йилда эса 1831927 минг сўмга ошиб, 30441745 минг сўмни ташкил қилган. Бажарилган ишларнинг ишлаб чиқариш таннари 2012 йилда 11571074 минг сўмни, 2013 йилда 23611257 минг сўмни, 2014 йилга келиб эса бу кўрсаткич 52568 минг сўмга ошиб, 23663825 минг сўмни ташкил қилди. Ялпи фойда 2012 йилда 2641659 минг сўмни, 2013 йилда 4998561 минг сўмни, 2014 йилга келиб эса, 1779359 минг сўмга ошиб, 6777920 минг сўмни ташкил қилди. Соф фойда 2012 йилда 90518 минг сўмни, 2013 йилда 171331 минг сўмни, 2014 йилда 617 минг сўмга камайиб, 170714 минг сўмни ташкил қилди.

Ликвидлик корхонанинг ўз жорий активлари ҳисобига ўзининг қисқа муддатли (жорий) мажбуриятларни бажаришга лаёқатлилигини кўрсатади. Баланс активи «реализация қилинадиган», яъни мол-мулкни исталган вақтда нақд пулга айлантирса бўлади. Баланс активининг моддалари йўқ бўлиб кетмай, балки бир шаклдан бошқа шаклга ўтади. Баланс пассивининг моддалари «узиладиган», яъни улар қарздорлик узилиши туфайли «йўқ бўлиш» қобилиятига эга. Мана шундай

«ликвидлик» пассивда реализация қилинадиган активлар билан акс эттириладиган мажбуриятларни тўлашни англатади.

Баланс ликвидлигини аниқлаш долзарблиги корхоналарни банкротлик оқибатида тугатиш муаммоси юзага келадиган бозор шароитида алоҳида аҳамият касб этади. Балансининг ликвидлик даражасини аниқлаш учун активнинг маълум муддатга реализация қилинадиган қисми пассивнинг шу муддатга тўлаш лозим бўлган қисмига таққосланади. Агар актив моддалари реализацияси мажбуриятларни тўлаш учун кифоя қиладиган суммани берса, бу маънода баланс ликвид, яъни корхона тўловга лаёқатли, акс ҳолда эса у тўловга лаёқатсиз ҳисобланади.

Бундан ташқари, ликвидлик корхонанинг кредитга лаёқат-лилигини ҳам тавсифлаши мумкин. Илгари олинган кредитларни ҳисоб-китоби ўз вақтида тартиб билан амалга оширадиган, зарур бўлганда турли манбалардан маблағларни сафарбар этишга қодир бўлган корхона кредитга лаёқатли қарздор ҳисобланади.

Молиявий бошқариш маҳорати ҳисоб варақаларда минимал суммадаги маблағ сақлаган ҳолда қолган қисмини тез реализация қилинадиган активларда сақлашда намоён бўлади.

Ҳисоб-китоб ҳисоб рақамда пул маблағлари миқдори қанчалик сезиларли бўлса, тўловлар ва мажбуриятларга кифоя қиладиган маблағлар билан ҳисоб-китоб қилиш эҳтимоли шунчалик юқори бўлади. Аммо пул маблағлари захиралар ва харажатларда, яъни муомалада бўлса, уларни нақд пулга айлантириш мумкин. Тўловга лаёқатсизлик тасодифий, муваққат, узоқ муддатли, сурункали бўлиши мумкин. Бунинг сабаблари молиявий ресурслар билан етарлича таъминланмаганлик: маҳсулот реализацияси режасининг бажарилмаганлиги; айланма маблағлар таркибининг оқилона эмаслиги; тўловларнинг ўз вақтида келиб тушмаслиги; катта миқдордаги муддати ўтган қарзлар ва бошқаларда бўлиши мумкин.

Жорий мажбуриятларни тўлашда активларнинг ҳар хил турларидан фойдаланса бўлади, бу уларнинг айланувчанлиги, яъни уларни нақдда пулга айланиш тезлигига боғлиқ. Ликвидлик, яъни нақд пул айланиш тезлигига кўра корхона активлари қуйидаги тўрт гуруҳга ажратилади:

1. Энг осон ликвидланадиган активлар. Буларга барча пул маблағлари ва қисқа муддатли молиявий қўйилмалар (қимматли қоғозлар) киради. (1-шакл. Бухгалтерия биланси, актив 2-бўлими, 170-210 сатрлар)

2. Тез реализация қилинадиган активлар. Улар ўз ичига дебиторлик қарзларини олади, бундан муддати ўтган дебиторлик қарзлари ва бошқа активлар истисно (1-шакл. Актив 2-бўлими, 220-290-сатрлар айирув 2а-шакл 7 катак якуни)

3. Секин реализация қилинадиган активлар. Бунга баланс активи 2-бўлимининг моддалари: «Захиралар ва харажатлар», «Келгуси даврлар харажатлари», шунингдек, «Узоқ муддатли инвестициялар» моддаси ҳамда баланс активи 1-бўлими, яъни 1-шакл, активнинг 2-бўлими 120-160-сатрлар, актив 1-бўлими 040-100 сатрлар киритилади.

4. Қийин реализация қилинадиган активлар-асосий воситалар, номоддий активлар, тугалланмаган сармоя қўйилмалари, ўрнатиладиган ускуналар, муддати ўтган дебиторлик қарзлари (1-шакл, актив 1-бўлими, 012, 022, 030-сатрлар қўшув 2а-шакл 7 катаци якуни).

Қарздорлик тўлов даражасига кўра қуйидаги турларга бўлинади:

1. Тез муддатли тўланадиган мажбуриятлар - кредиторлик қарзлари (1-шакл, 2-бўлим, 450-530-сатрлар), шунингдек муддатида тўланмаган ссудалар.

2. Қисқа муддатли пасивлар - қисқа муддатли кредитлар ва қарз маблағлари айирув муддатида тўланмаганлари (1-шакл, пасив 2-бўлими, 420, 430 ва 44--сатрлар).

3. Узоқ муддатли пасивлар - узоқ муддатли кредитлар ва қарз маблағлари (1-шакл, пасив 2-бўлими, 400, 410-сатрлар).

4. Доимий пасивлар- «Ўз маблағлари манбалари» баланси пасиви 1-бўлими якуни.

Барча кредиторлар, кредит беришдан аввал кредит бериш билан бирга зиммаларига олаётган хатар даражасини аниқлайдилар. Уларнинг корхонанинг кредитга лаёқатлилигини таҳлил қилишлари керак бўладилар.

Корхона балансининг ликвидлигини аниқлаш мақсадида баланснинг маълум моддалари ва молиявий ҳисоботнинг бошқа турларини акс эттирувчи

коэффициентлар тарзидаги кўрсат-кичларнинг бутун бир тизими ҳисоблаб чиқилади. Буларга қуйидагилар киради.

Қоплаш коэффициенти.

Қк жорий мажбуриятлари айланма маблағлар билан қай даражада таъминланишига кўра, яъни айланма активларга қўйилган молиявий ресурсларнинг неча сўми жорий мажбуриятлар бир сўмига тўғри келишини тавсифлаб корхонанинг тўловга лаёқатлилигига умумий баҳо беради, у қуйидаги формула бўйича жорий активлар суммасини жорий мажбуриятларга бўлиш, ундан узоқ муддатли мажбуриятларни айириш йўли билан ҳисобланади:

$$\text{Қк қ ЖА} / \text{ЖМ ёки 1 ш. 300-сатр} / \text{1 ш.540 сатр-(400Қ 4100)}$$

Қоидага кўра, бу кўрсаткичнинг ўсиши ижобий деб қаралади. Аммо бу кўрсаткичнинг жиддий ўсиши номақбул бўлиб, ишлаб чиқариш захираларига жойлашган маблағлар айланувчанлигининг сусайганидан, дебиторлик қарзларининг асоссиз кўпайишидан далолат беради.

Умумий сармоя ҳаракатчанлиги (У.сар.х.) жорий активлар, яъни айланма маблағларнинг айирув муддати ўтган дебиторлик қарзлари хўжалик маблағлари (сармояси) суммасига нисбати сифатида қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$\text{У. Сар. қ қ ЖА} / \text{Сар.}$$

У хўжалик маблағлари умумий суммасидаги ҳаракатсиз (иммобил) активлардан фарқли тарзда тезкорлик билан пул маблағларига айлантирилиши мумкин бўлган ҳаракатчанроқ сармоянинг улушини кўрсатади.

**«Янги хаёт» ОАЖ нинг 2012-2014 йиллардаги ликвидлиги
(тўлов қобилияти)ни баҳолаш таҳлили**

№	Кўрсаткичлар	2012 йил	2013 йил	2014 йил	Фарқ (Қ;-)
	1	2	3	4	5
1	Тўлаш (қоплаш) коэффициенти	1,26	1,13	0,95	-0,18
2	Тез ликвидлик коэффициенти	0,9	0,89	0,62	-0,27
3	Мутлоқ ликвидлик коэффициенти	0,15	0,05	0,04	-0,01
4	Ишлаб турган сармоя ҳаракатчанлиги	0,49	0,34	0,33	-0,01
5	Умумий сармоя ҳаракатчанлиги	1,34	1,48	1,69	0,21

Жадвалга келтирилган маълумотларга кўра, тўлаш (қоплаш) коэффициенти, 2012 йилда 1,26 коэффициентини, 2013 йилда коэффициентини, 2014 йилда эса 0,18 коэффициентига камайиб, 0,95 коэффициентини ташкил этган. Тез ликвидлик коэффициенти 2012 йилда 0,9 коэффициентни, 2013 йилда 0,89 коэффициентни, 2014 йилда эса 0,27 коэффициентга камайиб, 0,62 коэффициентни ташкил этди. Мутлоқ ликвидлик коэффициентни 2012 йилда 0,15 коэффициентни, 2013 йилда 0,05 коэффициентни, 2014 йилда 0,04 коэффициентни ташкил қилган. Ишлаб турган сармоя ҳаракатчанлиги 2012 йилда 0,49 коэффициентни, 2013 йилда 0,34 коэффициентни, 2014 йилда эса 0,33 коэффициентни ташкил этган. Умумий сармоя ҳаракатчанлиги 2012 йилда 1,34 коэффициентни, 2013 йилда 1,48 коэффициентни, 2014 йилда эса 0,21 коэффициентга ошиб, 1,69 коэффициентни ташкил қилган.

Хулоса

Кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектларини кредит ресурсларидан фойдаланиш ва уларнинг кредитга лаёқатлилигини аниқлаш бўйича қўйидаги хулосага келдик:

Тадбиркорлик билан шуғулланмоқчи бўлганларнинг ҳаммасида ҳам фаолият юритиш учун етарли маблағнинг йўқлиги муаммолари ҳам кўп учрамоқда. Шу муаммони ҳал қилиш учун кредит беришда, биринчидан, тадбиркорни ўз олдига қўйган режасини чуқур таҳлил қилиб, унинг ақл заковатини эътиборга олиб ва унга ишонч билдириб кредит бериш керак. Иккинчидан, унга кредит беришда унинг имкониятларини ўрганган ҳол-да иложи борича узоқ муддатга кредит бериш керак. Чунки, Маблағ бўлмаса тадбиркорлик билан шуғулланиб бўлмайди. Маълумки, бу масалани ижобий ҳал қилишнинг бирдан-бир йўли бу банкдан кредит олишдир. Афсуски, банк ўз-ўзидан кредит беравермайди. Чунки тадбиркорларнинг гаров сифатида етарли мол-мулкка эга эмаслиги ва улар фаолиятининг "қалтислиги" (риск) кредиторларнингосонгина кредит беравермаслигига сабаб бўлади.

Кичик бизнес субъектлари ҳуқуқий саводхонлигининг етарли даражада эмаслиги, ҳамда уларни ҳуқуқий ахборотлар билан таъминланишининг яхши йўлга қўйилмаганлиги шартномаларнинг саводсизлик билан расмийлаштирилишига ва натижада хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги низоларнинг кўпайишига олиб келмоқда. Тадбиркорлик субъектларининг чет элда тажрибасини оширишга мўлжалланган махсус курслар ташкил этиш, шунингдек ҳуқуқий ахборотларни тарқатилиши ҳамда уларга эга бўлиш имконияти яхшиланса мақсадга мувофиқ бўларди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ислон Каримов. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. –Т.: «O‘zbekiston» НМИУ, 2011.-432 б.
2. Ислон Каримов. Банк тизими, пул муомаласи, кредит, инвестиция ва молиявий барқарорлик тўғрисида / Тузувчи Ф.М. Муллажонов. – Т.: «O‘zbekiston» НМИУ, 2005. - 528 б.
3. Акрамов Э.А. Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили.-Т.: Молия. 2003.-224 б.
4. Ахмаджонов Х.И., Рахимов М.Ю. Молиявий таҳлил. Т.; ТМИ босмаҳонаси. 2004 й.
5. Ваҳобов. А.В., Иброҳимов А.Т., Ишонқулов Н.Ф. Молиявий ва бошқарув таҳлили. Дарслик.-Т.: Шарқ. 2005.- 480 б.
6. Жигалов Н. В. Использование финансовых коэффициентов для оценки деятельности компании. - М.: МГИМО. 1993.
7. Жўраев А.С. ва бошқ. Инвестиция лойиҳалари таҳлили: Ўқув қўлланма.- Т.: Шарқ. 2003.-256 б.
8. Пардаев М. Қ., Исроилов Б. И. Молиявий таҳлил (Услугий кўргазмалар ва тавсиялар альбоми) - Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси. 1999 й.
9. Шагиясов Т.Ш. и другие. Финансовый и управленческий анализ. /Учебник. –Т.: IQTISOD-MOLIYA, 2008. -352 с.
10. Шоғиёсов Т.Ш. Комплекс иқтисодий таҳлил. –Т.: IQTISOD-MOLIYA, 2009. -220 б.
11. Donald E. Kieso, Jtrry J. Weygandt, Terry D. Warfield. INTERMEDIATE ACCOUNTING. John Wiley & Sons, USA. 2004. 1332 p.
12. Интернет сайтлари
 1. <http://www.Gov.uz/>
 2. <http://www.Pravo.uz/>
 3. <http://www.Zionet.uz/>
 4. <http://www.Stat.uz/>
 5. <http://www.audit-it.ru/>

